

Een ochtend in oorlogstijd

Een vrachtwagen propvol mensen in een eenzame straat

LIEVEN SAERENS *

Tot nog toe zijn er slechts vijf foto's bekend die de deportatie van Joden in België in beeld brengen ¹. Van twee wist men het bestaan reeds lang. Een van het binnenplein van de Dossin-kazerne in Mechelen, waar men de aankomst van Joden ziet, daterend uit de zomer van 1942 (foto p. 214). Centraal bemerkt men ook twee gesloten vrachtwagens van Belgische firma's. Vooraan rechts naast de eerste vrachtwagen staan enkele mannen met hoed en blijkbaar een papier / lijst in hun handen. Op de voorgrond links vallen ook drie rechtstaande mannen met hoed op, met bij nader toezien naast hen een neergevleide grote hond ². Een tweede foto toont elf mishandelde, vernederde (Antwerpse en Brusselse) Joden, rabbijnen en religieus-orthodoxe, op datzelfde binnenplein (foto p. 212). In feite gaat het om een kopie van een foto, zoals mogelijk

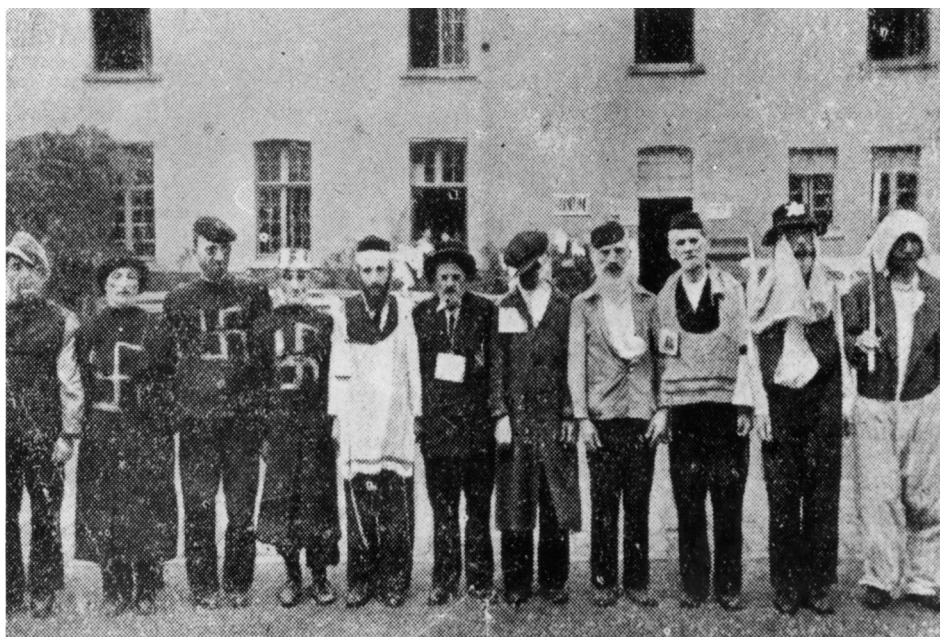
door Ephraïm Schmidt omstreeks de jaren 1960 ontdekt. De helft van de baard van enkele grijsaards werd afgeschoren. Op 8 september 1942 zouden zij gedeporteerd worden met Konvooi VIII ³.

In 2002 vonden we zelf in het SOMA drie bijkomende foto's in het archief van de Commissie voor Oorlogsmisdaden (foto's p. 213) ⁴. In feite zijn het opnamen uit een tijdschrift – alle foto's hebben een onderschrift en zijn gerasterd –, maar uit welk blad is tot dusver niet bekend. Ze sluiten bij de foto van de vernederde Joden aan. Twee illustreren het volledig afscheren van een baard – voor en na – van een rabbijn in de Dossin-kazerne. De derde toont opnieuw een rij van elf naast elkaar staande vernederde Joden : sommigen getooid met een bordje met hun nakend transportnummer, anderen met een

-
- 1 In het *United States Holocaust Memorial Museum* wordt een foto (nr. 65979) bewaard onder de titel "A large crowd of Jews marches down a street after their round-up in Brussels", gedateerd 1944. In werkelijkheid betreft het een ongedateerde foto, zoals bewaard op het SOMA (nr. 4764), van een vertrek van opgepakte (niet-Joodse) Belgische werkweigeraars uit de kazerne van Etterbeek (CHANTAL KESTELOOT, *Steden in oorlog. Brussel 1940-1944*, Brussel/Antwerpen, 2009, p. 111).
 - 2 De foto werd mogelijk voor het eerst in 1979 door Maxime Steinberg gepubliceerd (Maxime Steinberg, *Uitroeiing, redding en verzet van de Joden van België*, Brussel, 1979, p. 20). In maart 2004 werd het origineel van de foto aan het JMDV in Mechelen overgemaakt. De foto werd op een gegeven moment door "een Duitser" toevertrouwd aan een in Dossin geïnterneerde mevrouw Kummer en uiteindelijk door haar zoon aan het JMDV overgemaakt. Laurence Schram van het JMDV dateert de foto tussen 27 juli en begin augustus 1942.
 - 3 WARD ADRIAENS, MAXIME STEINBERG, LAURENCE SCHRAM, PATRICIA RAMET, ERIC HAUTERMAN & ILSE MARQUENIE, *Mecheln-Auschwitz*, Dl. III : *Gezichten van de gedeporteerden: transporten 1-13*, Mechelen/Brussel, 2008, p. 200; Informatie Laurence Schram, 29.6.2010, waarvoor dank.
 - 4 LIEVEN SAERENS, "Beeld- en geluidsarchief / Iconographie et audiovisuel", in *SOMA Berichtenblad*, nr. 37 bis, 2002, p. 53-54; SOMA (AA 120) : Archief Commissie voor Oorlogsmisdaden, *Dossier concernant les rapports sur la persécution contre les Juifs sous l'occupation allemande*.

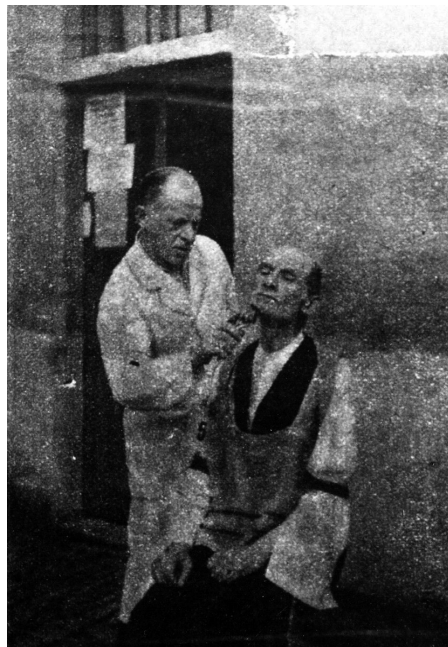
hakenkruis op hun kledij geschilderd. De foto is na het scheren van de rabbijn genomen. Op de foto herkennen we inderdaad, als tweede van rechts, diezelfde rabbijn, zonder baard, maar met bordje. In tegenstelling tot de vermelde gelijkaardige foto draagt trouwens niemand (meer) een baard. Het afscheren van baarden gebeurde blijkbaar wel meermaals, tot genoeg van beruchte Jodenjagers als de Antwerpse gewezen reporter-fotograaf Felix Lauterborn, reeds voor

de oorlog lid van de anti-Joodse organisatie Volksverwering. Een naoorlogse verklaring stelde: “[ik] heb vernomen dat [Lauterborn] te Mechelen zou gezegd hebben, dat zijn dag van zijn leven was, den dag dat de rabbijn Amiel [*sic*], der joodse gemeente Antwerpen, zijn baard werd afgesneden. Hij zou deze schanddaad hebben bijgewoond. Ik heb dit van verschillende joodse personen gehoord, welke te Mechelen in de kazerne Dossain [*sic*] verbleven”⁵.

• (Foto JMDV)

5 A-G : Dossier Lauterborn & Co, PV politie 7de Wijk Antwerpen, 2.2.1945, nr. 339, verklaring Abraham Baars. In werkelijkheid moet het een andere Antwerpse rabbijn betreffen. In 1935 was rabbijn Moshe Avigdor Amiel van de Antwerpse gemeente Shomré Hadass definitief naar Palestina vertrokken. Vast staat dat Felix Lauterborn – samen met Jodenjagers Pol Martens en Karel Janssens – bv. betrokken was bij de aanhouding van de Antwerpse rabbijn Markus Rottenberg, die later om een of andere reden – losgeld? – opnieuw werd vrijgelaten [*Idem*, PV verhoor Karel Janssens, 8.11.1945; SYLVAIN BRACHFELD, “Amiel, Moshe Avigdor”, in JEAN-PHILIPPE SCHREIBER (red.), *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique*, Brussel, 2002, p. 28].

• (Foto's SOMA)

• (Foto JMDV)

• (Foto A-G)

Van al deze foto's staat het dus vast dat het effectief Joden betreft. In februari 2005 ontdekten we in een dossier van het Auditoraat-Generaal een foto, waarvan we na een eerste analyse dachten dat het niet om Joden ging, maar die ons al die jaren bleef intrigeren (foto p. 215). Het is een ongedateerde oorlogsfoto waarop we een vijfendertigtal mensen op een open vrachtwagen zien zitten. Nog een tiental anderen staan te wachten om blijkbaar ook op te stappen. De mannen met pet uiterst rechts, achter het boompje, lijken eerder tot het vrachtwagenpersoneel te behoren. Op de foto zijn zowel mannen, vrouwen en (kleine) kinderen te zien, wat er op wijst dat het hier niet om verplicht tewerkgestelde (niet-Joodse) Belgen gaat.

- Details van de vrachtwagen en mensen ernaast : vrouwen, kinderen, mannen met pet achter het boompje - vrachtwagenpersoneel ? -, oudere man met stok, toesnellende vrouw met bonnet.

De op de oplegger geschilderde ‘V’ met nummer (‘4140-1’) ging uit van het Vervoerbureau, tijdens de bezetting opgericht door de secretaris-generaal van Verkeerswezen, bevoegd voor het uitreiken van rijvergunningen aan Belgische firma’s en ressorterend onder de gelijktijdig opgerichte Vervoercentrale⁶. ‘H.D.’, zo werd ons medegedeeld, stond voor de initialen van de eigenaar van de vrachtwagen. Meer bepaald ging het om een steenkoolhandelaar uit Deurne, met zetel / filiaal in Antwerpen-centrum⁷. Op de oplegger is ook duidelijk ‘Antwerpen’ vermeld. De mensen in de vrachtwagen zijn klaarblijkelijk op zitjes gezeten, wat er op wijst dat de wagen werd omgebouwd. De aanstaande ‘reis’ kon moeilijk comfortabel worden genoemd.

De foto is van bovenuit – clandestien? – genomen. Van rechts naar links zijn de huisnummers 54, 52 en 50 te bemerken. Aan de gevel van nummer 52 is een affiche geplakt met de vermelding dat het huis te huur staat (detailfoto p. 218). Het gaat om herenhuizen – allicht eind 19de eeuwse – met robuuste gevel en elk een balkon. De rolluiken van alle huizen zijn (nog) naar beneden. Bij het groepje mensen voor de wagen vallen niet alleen de valiezen op maar ook de brede, lange schaduw.

Achter de wagen links staat een aantal personen in burger, waarvan een met hoed, die blijkbaar een lijst in handen hebben en deze controleren. Ook de mannen met witte pet rechts achter de wagen onder nummer 52 springen in het oog en doen mogelijk hetzelfde werk. De scène doet denken aan de foto met de vrachtwagen in de Dossin-kazerne. Bij razzia’s trad de Sipo-SD en haar Belgische handlangers

• Achter de vrachtwagen, met nummer V 4140-1, mannen met lijst (?).

6 NICO WOUTERS, “De Jodenvervolgving voor de Belgische rechtters, 1944-1951”, in RUDI VAN DOORSLAER (red.), EMMANUEL DEBRUYNE, FRANK SEBERECHTS, NICO WOUTERS, m.m.v. LIEVEN SAERENS, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen/Amsterdam, 2007, p. 862-863; LIEVEN SAERENS, *De Jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?*, Tiel, 2007, p. 98.

7 Mededeling van gewezen politiecommissaris en ‘amateur-historicus’ Willy Van Puyvelde, 6.2010, waarvoor dank. Eveneens met dank aan collega Dirk Martin.

- De mannen met pet achter de vrachtwagen bestuderen mogelijk ook een lijst. Op de huisgevel staat aangeplakt "Maison à louer". Het huis nummer, 52, is ook duidelijk merkbaar.

in principe steeds in burger op. Wel liet ze zich bij grootscheepse razzia's, zoals in de zomer van 1942 en 3 september 1943, bijstaan door geüniformeerde *Feldgendarmen* en sporadisch door de *Geheime Feldpolizei*. De foto laat niet zien wie er eventueel nog aan de overkant van de straat stond. Gezien het linkse boompje in bot achteraan is de foto niet in een volle, warme lente- of zomerperiode opgenomen. De mensen op de vrachtwagen zijn allen warm aangekleed. De scène speelt zich dus bijvoorbeeld niet af in mei 1940, toen heel wat Antwerpenaren voor de oprukkende Duitsers vluchtten, en evenmin in augustus 1944, toen talrijke collaborateurs het hazenpad kozen.

Joden werden in principe niet in open, maar in gesloten vrachtwagens gedeporteerd. Tegelijkertijd is het zo dat ze in talrijke gevallen niet rechtstreeks naar Mechelen werden gevoerd. Vaak werden ze eerst afgeleverd in de Duitse vleugel van de Antwerpse gevangenis, of voor 'ondervraging' naar het Antwerps hoofdkwartier van de Sipo-SD gebracht. Voor zulk transport werd het meest uiteenlopende vervoer gebruikt⁸. Op de foto is niet onmiddellijk paniek zichtbaar en van een uitgelaten stemming schijnt evenmin sprake, wel hier en daar mogelijk een verstrakte gelaatsuitdrukking. Angst, spanning en terreur zijn niet zomaar op foto te vatten. De 'mannen met de

8 A-G : Dossier Lauterborn & Co.

lijst' lijken hun werk zwijgzaam, uiterst geconcentreerd te doen. De man zonder hoed voor de wagen rookt een sigaret. Rechts voor de laadklep leunt een blijkbaar wat oudere man op een stok. En uiterst rechts in beeld komt een op het eerste gezicht ook wat oudere vrouw met bonnet haastig aangelopen (zie ook detailfoto p. 216, bovenaan). Maar in feite is het moeilijk exact te bepalen wie van degenen die rond de vrachtwagen staan al dan niet tot de 'te vervoeren' behoren. Evenmin lijkt er een davidster te bespeuren, maar onderduikers droegen die uiteraard niet. Bovendien zijn de meeste mensen slechts op de rugzijde te zien. Opvallend is ook dat niemand tekenen van verwondingen schijnt te vertonen. Bij het oppakken van Joden werd meermaals geweld gebruikt, meestal vuistslagen of slagen met ter plekke gevonden huishoudgerief als pollepels, stoofhaken en mattenkloppers. Dat was vooral een specialiteit van de Vlaamse Jodenjagers, in het bijzonder van Felix Lauterborn. "Bij elk konvooi van Lauterborn", aldus een naoorlogse getuigenis van een Joodse gewezen zaaloverste in de Dossin-kazerne, "waren er steeds mensen met afschuwelijke gezichten, die dadelijk naar de ziekenzaal gingen"⁹. Lauterborn, immer duidelijk herkenbaar aan zijn puntbaardje (foto p. 220) en kleine gestalte, valt op de foto echter niet te bespeuren. In de herfst van 1943 stapte hij over van de *Judenabteilung* van de Sipo-SD naar de Antwerpse afdeling van

• Man zonder hoed met sigaret. Bemerkt ook de twee valiezen.

het *Ostministerium* (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*), officieel bevoegd voor de uitvoering van de *Möbelaktion*, de systematische plundering van de inboedels van gedeporteerde Joden.

De foto is afkomstig uit het naoorlogs procesdossier tegen Volksverwering. Meer nog, hij bevindt zich in een omslag die unieke, originele foto's van de Antwerpse 'pogrom' van Paasmaandag 14 april 1941 bevat¹⁰. Na het vertonen van de antisemitische film *Der Ewige Jude* – een initiatief van Volksverwering – waren er toen zware rellen uitgebroken. Twee- tot vierhonderd met stokken en ijzeren staven gewapende leden van Volksverwering, de Zwarte Brigade en de Vlaamse SS gingen tot baldadigheden over. Ook Duitse

⁹ A-G : Dossier Lauterborn & Co, *Pro Justitia* politie Deurne, PV 725, 31.1.1945, Getuigenis Louis Polak.

¹⁰ Een groot deel van de foto's, twaalf in totaal, werd gepubliceerd in : LIEVEN SAERENS, *De Jodenjagers van de Vlaamse SS...*, p. 68-74. Vijf van de foto's werden mogelijk als eerste in 1963 door Ephraïm Schmidt gepubliceerd. Schmidt vermeldt geen bron, maar naar alle waarschijnlijkheid zijn ze niet uit het Auditoraat-Generaal afkomstig. Een van de foto's bevindt zich niet in de omslag van het Auditoraat-Generaal. Daarop

- Jodenjager Felix Lauterborn met zijn typisch baardje. Hij speelde ook een rol in de 'pogrom' van 14 april 1941. In het naoorlogs gerechtelijk onderzoek stond, zeer uitzonderlijk, zijn aandeel in de Jodenvervolgving centraal. (Foto A-G)

militairen zouden aan de actie hebben meegeholpen en er zou zelfs een Duitse cameraploeg aanwezig zijn geweest. Na verscheidene ruiten van door Joden bewoonde huizen te hebben ingeworpen,

werden twee synagogen en het huis van een rabbijn in brand gestoken.

De maker van (een aantal van) de foto's van de 'pogrom' was een gerespecteerd Antwerps persfotograaf met een eigen agentschap en lid van de Koninklijke Kring voor Fotografische Wetenschappelijke en Artistieke Studies / *Cercle royal d'études photographiques scientifiques et artistiques*. Hij had voordien talrijke foto's genomen van optredens van de Antwerpse Koninklijke Nederlandse Schouwburg en de Koninklijke Vlaamse Opera, van de Antwerpse wereldtentoonstelling van 1930 en politieke gebeurtenissen, maar ook van aanstekelijke prentkaarten zoals die van twee dollende ijsberen in de Antwerpse Zoo ¹¹. Na de oorlog ging hij in op het tijdens een persconferentie verkondigde verzoek van Antwerps krijgsauditeur Herman Sabbe om "alle inlichtingen en foto's" te overhandigen "die betrekking hebben op daden door de vijand of door zijn handlangers tijdens de bezetting gepleegd". Hij schreef de krijgsauditeur dat hij de foto's had genomen na telefonisch aandringen van "mijn vriend Dokter Aron Mostovoy, Quinten Matsyslei 25 te Antwerpen" ¹² en

is een deel van de amokmakers – zowel mannen als vrouwen – poserend onder een vlag met doodshoofd en de strijdkreten *Juda Verreкке* en *Ras en Bodem* te zien. Ook het woord "Blok" is duidelijk te lezen. Mogelijk gaat om leden van de Nationaal Volksche Beweging van Jodenjager Gustaaf Vanniesbecq, initiator van de 'pogrom'. Het kunnen ook leden van het Anti-Joodsch Front van Jodenjager Emiel Francken of van Volksverwering geweest zijn. Dat laatste werd na de oorlog door de leider van Volksverwering, René Lambrichts, echter ontkend. Volgens een naoorlogse verklaring van een Antwerpse politieagent stelde het groepje zich op "om aan Duitse officieren en anderen toe te laten foto's te nemen". De foto bevindt zich ook in het archief van *Le Soir* (EPHRAÏM SCHMIDT, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*, Antwerpen, 1963, illustraties nr. 36 achteraan; Auditoraat-Generaal : Dossier Volksverwering, PV verhoor Octaaf Van Overmeire, 18.12.1947 en *Réplique au réquisitoire de Monsieur l'Auditeur Militaire contre le prévenu René Lambrichts*, z.d.).

¹¹ Eveneens met dank aan Lander Van Neygen (Fotografiemuseum Antwerpen).

¹² De geneesheer Aron Mostovoy was eveneens van Joodse afkomst en reeds voor de oorlog kop van jut in het blad van Volksverwering. Hij werd op 30 juni mede door Felix Lauterborn gearresteerd en op 20 september

“het bezoek van den Israëliet [Herman] Neumann (mijn toenmalige gebuur) Plantin Moretuslei n° 39¹³, vergezeld van 2 andere Israëlieten”. De pogrom speelde zich op pas enkele minuten van zijn deur af. Hij was zich, zo schreef hij nog, bewust geweest van de “gevaaren” die aan zijn optreden verbonden waren. Twee dagen later, aldus zijn verklaring, werd hij om 8u ’s morgens in zijn woning door de *Feldgendarmarie* aangehouden en moest hij de foto’s en clichébeelden afgeven; ze werden in beslag genomen. De fotograaf wist echter blijkbaar meerdere clichébeelden achterover te drukken¹⁴.

Er is iets mysterieus met de getuigenis van de fotograaf. Afgaande op een naoorlogse verklaring van de leider van Volksverwering, de Antwerpse advocaat René Lambrichts, was het optreden van de fotograaf minder nobel dan verwacht. De fotograaf zou zich de volgende morgen bij Lambrichts hebben aangeboden om de foto’s als bijzonder duur ‘propagandamateriaal’ te verkopen. Het is uiteraard woord tegen woord. Maar al even opmerkelijk is dat de fotograaf nog in 1943 prijkte op een lijst van abonnees

- Herman Neuman, buffethouder en buur van de fotograaf. Op 31 oktober 1942 werd hij met konvooi XVI gedeporteerd. (Foto JMDV)

- Neumans echtgenote Rosa Lebovics. Op 10 oktober 1942 werd ze met al haar kinderen, Maria, Astrid en Maurice, met konvooi XIII gedeporteerd. (Foto JMDV)

van *Volksche Aanval*, het orgaan van Volksverwering¹⁵. Alhoewel dat aan het gerecht bekend was – het had persoonlijk alle postkantoren aangeschreven om lijsten van abonnees van collaborerende bladen op te stellen en het keek die ook zeer precies na – werd de fotograaf

1943 gedeporteerd met Konvooi XXIIA, maar hij zou Auschwitz overleven (A-G : Dossier Lauterborn & Co, Getuigenis Maria Van Schooten voor Gerechtelijke Politie 5de Afdeling Arrondissement Antwerpen, PV 6391, Getuigenis Aloysius Van Laarne, PV 7633, 18.8.1945, Dossier Aron Mostovoy; Getuigenis Mostovoy in *De Volksgazet*, 5.9.1945, p. 2, onder kop “Lauterborn, de jodenbeul”).

13 Volgens het Jodenregister woonden op nummer 39 ook nog Josephina Weiss, Michael Weldler, de weduwe Golda Wilderman, het echtpaar Baruch en Dworja Storch-Horowitz en hun zoon Philip en Ferenz Krumstock.

14 A-G : Dossier Volksverwering, Fotograaf X aan krijgsauditeur Herman Sabbe, 1.11.1944.

15 A-G : Dossier Volksverwering, *Réplique au Réquisitoire de Monsieur l’Auditeur Militaire contre le prévenu René Lambrichts*; SOMA (AA 1912, nr. 38): Deelarchief A-G algemene documentatie / overtuigingsstukken en varia, Abonnements *Volksche Aanval*. In zijn brief aan krijgsauditeur Herman Sabbe van 1 november 1944 schreef de fotograaf dat hij destijds de foto’s aan rechtbankvoorzitter Oliver Van Stratum, “met wien ik goed bevriend was”, had laten zien en dat die hem de raad had gegeven “deze goed bij te houden daar ze later van pas zouden kunnen komen”.

nooit veroordeeld. Er was weliswaar een aanklacht tegen hem op basis van art. 118bis, politieke collaboratie, maar de zaak werd zonder gevolg geklasseerd. Ook de eigenaar van de vrachtwagen werd niet veroordeeld. Tegen hem liep allicht nooit een klacht. Behalve verhuizer Arthur Pierre – waarvan onomstotelijk kon bewezen worden dat hij uit winstbejag had gehandeld en op een bepaald ogenblik vrijwillig zijn diensten had aangeboden – werd geen enkele Antwerpse firma door het gerecht aangeklaagd. Het gerecht aanvaardde dat het om ‘puur zakelijke’ ondernemingen ging, die niet bedoeld waren als steun aan de vijand. Het “vervoerbevel”, zo oordeelde het gerecht, ging uit van de Vervoercentrale – weliswaar op vraag van de bezetter –, die niet als een “illegale” organisatie beschouwd werd ¹⁶.

Mysterieus was ook dat de fotograaf het in zijn brief aan de krijgsauditeur had over “10 bijgevoegde foto’s”. In de omslag bevinden zich veel meer foto’s over de pogrom, in totaal tweeëntwintig. Bovendien repte de fotograaf met geen woord over de foto van de vrachtwagen, laat staan dat die in verband werd gebracht met de pogrom ¹⁷. Verscheidene foto’s leken dus los van elkaar te staan.

In werkelijkheid blijkt de fotograaf van de vrachtwagen en de ‘pogrom’ één en dezelfde te zijn. Een recente speurtocht in Antwerpen bracht ons in de Plantin en Moretuslei. Daaruit bleek dat de vrachtwagen voor de nummers 50-54 van die straat stond. Momenteel is enkel huis nummer 54 bewaard gebleven, waar sinds de jaren 1950 de designzaak M. Timmermans is gevestigd. Medio jaren 1980 werd de voorgevel van de benedenverdieping opengewerkt, waardoor een grote inkomkal werd gecreëerd. Op de plaats van het ‘roosvenster’ boven de vroegere deur bevindt zich nu het logo van de zaak: “design m t”. Ook de tramlijn en de beplanting zijn verdwenen. Op de plaats van de andere huizen staat nu de nieuwe vleugel van het Provinciaal Instituut Sint-Godelieve, geopend in 1987.

Aan de overkant, pal tegenover de vroegere nummers 50-54, bevindt zich nummer 41, de vroegere woonst van de fotograaf in kwestie. Het ging om een appartementsgebouw, waarin ook een Joods gezin woonde ¹⁸. Allicht werd de foto, samen met nog andere foto’s van de ‘pogrom’, pas later aan de omslag toegevoegd. De fotograaf nam de foto vanuit zijn woning op de eerste

¹⁶ NICO WOUTERS, “De Jodenvervolgving voor de Belgische rechters...”, p. 862-865. Naast Joden hadden talrijke Antwerpse firma’s ook Belgische werkweigeraars en verzetslui vervoerd.

¹⁷ “Ik ben er in gelukt de 10 bijgevoegde foto’s (vergrotingen 13 x 18) terug te vinden die ik destijds van het aanslagen door de Duitsers heb kunnen redden. Deze foto’s hebben betrek [sic]

1° - op de verwoesting en de plundering van de synagoog van de Van Nestlei

2° - op het inbrandsteken en verbranden van geplunderde ornamenten van de joodse eerdienst

3° - op het inbrandsteken van de synagoog Oostenstraat enz.

Deze daden van vandalisme door handlangers van den vijand gepleegd, grepen plaats op Zondag [sic] 14 april 1941” (Auditoraat-Generaal : Dossier Volksverwering, Fotograaf X aan krijgsauditeur Herman Sabbe, 1.11.1944).

¹⁸ Het echtpaar Aron en Odette Velleman-Abraham en hun dochter Lucie, allen van Belgische nationaliteit (JMDV : Jodenregister). Het echtpaar overleefde de oorlog. De dochter werd tijdens de razzia tegen de Joden van Belgische nationaliteit, op 3 september 1943, opgepakt en met konvooi XXII B gedeporteerd.

- De Plantin en Moretuslei heden ten dage. Op de foto is huis nummer 54 te zien, het enige nog bewaarde van de vroegere nummers 50-54. Rechts het Provinciaal Instituut Sint-Godelieve, waar eertijds de woningen van de families Ujlaki-Prochnik en Fingherman-Obrijan stonden. (Foto Monique Tokatlian)

verdieping, waarschijnlijk met een Leica. Gezien zijn eerdere kennismaking met de *Feldgendarmerie* – en ondanks zijn abonnement op *Volksche Aanval*, of was dat slechts een façade? – kan men ervan uitgaan dat de foto clandestien werd opgenomen.

Bij het begin van de bezetting kende de Plantin en Moretuslei een aanzienlijke Joodse populatie, van minstens een duizendtal Joden, zowel gegoede als niet gegoede en met een relatief grote concentratie van Joden van Poolse en Belgische nationaliteit, respectievelijk ongeveer 59 % en 10 %. Minimum 764

personen uit de Plantin en Moretuslei werden vroeg of laat in het Jodenregister ingeschreven¹⁹. En in het kader van de *Möbelaktion*, in de periode 27 oktober 1942-1 juli 1944, werden in die straat minstens 79 appartementen / huizen van Joden leeggehaald, waaronder op 28 oktober 1942 dat van Herman Neuman, als gezegd buurman van de fotograaf²⁰. Ook dat gebeurde met vrachtwagens van Antwerpse firma's, veelal van verhuysfirma Arthur Pierre. De aanwezigheid van de vrachtwagen van kolenhandelaar H.D. was inderdaad helemaal niet het enige vreemd gebeuren dat de niet-Joodse bewoners van de straat onder ogen konden zien. Van de

¹⁹ Het door het JMDV op database gezette Jodenregister is duidelijk onvolledig en bevat nog talrijke fouten. Van de 63 Joden uit de Plantin en Moretuslei die verplicht voor de *Organisation Todt* in Noord-Frankrijk moesten gaan werken, vonden we er 17 (27 %) niet terug in het databasebestand [Dienst voor de Oorlogsslachtoffers, Brussel (nr. Tr. 146.710) : Alfabetische lijst van 1.518 'OT-Joden' uit Groot-Antwerpen].

²⁰ Dienst voor de Oorlogsslachtoffers : Steekkaarten 'ontruimde' woningen; KURT STABEL, *De Möbelaktion. Het Duits beheer van de in België geconfisqueerde Joodse goederen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, licverh. KU Leuven, Leuven, 2000, p. 59.

Antwerpse *Möbelaktion* zijn tot dusver geen foto's bekend. Daar kwamen nog de voortdurende razzia's bij. Sommige, weinig fijn besnaarde Antwerpenaren werd het op een wel erg merkwaardige manier te machtig. "Dat hee nogal e laweit gewèst, waaj konden bekanst nie slaape !", verkondigde er één luid na een razzia²¹. Enkele dapperen gingen daarentegen de confrontatie met de vervolger aan. Zo werd omstreeks 22 oktober 1942 in de Plantin en Moretuslei een razzia uitgevoerd door de Jodenjagers-SS'ers René Bollaerts, Emiel Janssens, Gustaaf Vanniesbecq en Joris Wiethase. Ook hier kwam er een (gesloten) Antwerpse vrachtwagen aan te pas, meer bepaald een wagen van de verhuisfirma A.V. uit Mariaburg. In de Plantin en Moretuslei wou toen een verontwaardigde niet-Joodse Antwerpenaar tussenkomen en hij ging zelfs in gevecht met de Jodenjagers. Hij werd op zijn beurt in de verhuishwagen gezet, waarin – naar diens naoorlogse verklaring - een dertigtal Joden, mannen, vrouwen en kinderen zaten²².

In de periode 1943-1944 woonden wellicht nog weinig Joden in de Plantin

en Moretuslei²³. In nummer 54 waren officieel mogelijk nooit Joden gehuisvest. In nummer 50 woonde vanaf 26 juni 1942 het gezin Fritz en Gertrude Ujlaki-Prochnik en dochtertje Elisabeth. In nummer 52, het op de foto te huur staande huis, verbleef sinds 3 januari 1942 het

• De bewoners van het huis nummer 50, het echtpaar Fritz en Gertrude Ujlaki-Prochnik. Op 20 september 1943 werden zij met konvooi XXII A gedeporteerd. (Foto's JMDV)

21 Mededeling Michel Goldberg aan Lieven Saerens, 4.2004, waarvoor dank; JAN HERTOOGHS, "De joodse kindercalvarie", in *Humo*, 14.7.1994, p. 126. Goldberg woonde in de druk door Joden bewoonde Antwerpse Leeuwerikstraat.

22 Auditoraat-Generaal: Dossier Lauterborn & Co, Brief Raymond Tanghe aan procureur des Konings van Antwerpen, 9 okt. 1944 en PV van getuigenis Raymond Tanghe, 30 okt. 1945. A.V. trad na de oorlog louter als getuige op. Hij zei voor het Vervoerbureau "een drietal reizen" van Antwerpen naar Mechelen te hebben gedaan [PV's (Bijzondere Plicht) Antwerpse dienst Bijzondere Opdrachten aan krijgsauditeur, 12 juli en 2 aug. 1945. Met dank aan Willy Van Puyvelde].

23 Voor een reconstructie van de Joodse aanwezigheid in de Plantin en Moretuslei in de periode van de deportaties is het Jodenregister geen goede bron. Wel een goede bron zijn de in de periode februari/maart 1942 opgestelde formulieren van de Jodenvereniging in België. Zij werden per stad en straat geklasseerd. De formulieren van de Plantin en Moretuslei zijn tot dusver echter spoorloos (SOMA, AA 1314, Archief Pierre Beeckmans, nrs. 374-388; LIEVEN SAERENS, "De Jodenvervolging in België in cijfers", in *BEG*, nr. 17, 2006, p. 206, 208). Het meest nauwkeurig voor het laatste officiële adres van Joden zijn de door de Sipo-

gezin Mosché en Rosa Fingherman-Obrijan en dochtertje en zoontjes Bertha, Salomon en George Léon.

- De bewoners van het huis nummer 52. Mosché Fingherman, zijn vrouw Rosa Obrijan en hun kinderen, Bertha, Salomon en Georges Léon. Moeder en kinderen werden op 26 september 1942 met konvooi XI gedeporteerd. (Foto JMDV)

Het gros van de Joden uit de Plantin en Moretuslei die zouden worden gedeporteerd, waren einde 1942 reeds opgepakt²⁴. Bovendien verhuisden, net zoals andere Antwerpse Joden, in de loop van de bezetting velen naar het

Brusselse, waar het nu eenmaal veiliger was. Tijdens de grootscheepse razzia van 28 augustus 1942 werden in de Plantin en Moretuslei door de Antwerpse politie en Sipo-SD, *Feldgendarmarie*, *Geheime Feldpolizei* en Vlaamse SS'ers – respectievelijk 21 en 61. Tijdens laatstgenoemde razzia werden moeder en kinderen Rosa Fingherman-Obrijan van nummer 52 aangehouden. Op 26 september 1942 werden ze met konvooi XI gedeporteerd. Vader Mosché Fingherman was op dat moment, net zoals de buur van de fotograaf, Herman Neuman, en nog eenenzestig andere Joden uit de Plantin en Moretuslei, verplicht tewerkgesteld bij de Organisation Todt (OT) in Noord-Frankrijk. Zoals de meeste 'OT-Joden' werden Fingherman en Neuman in oktober 1942 naar Mechelen gevoerd om van daaruit naar het 'Oosten' te worden gedeporteerd. Neuman werd op 31 oktober 1942 met konvooi XVI getransporteerd. Diens echtgenote en kinderen waren enkele weken voordien gearresteerd en reeds op 10 oktober met konvooi XIII weggevoerd. Fingherman kon in Mechelen een baantje bemachtigen als pakjesdrager bij het Joods personeel en zou zo als enige de oorlog overleven²⁵.

SD opgestelde fiches, zoals bewaard bij de Dienst voor de Oorlogsslachtoffers. De plaats van aanhouding / onderduikadressen worden hierop echter niet vermeld.

24 Van 348 Joden uit de Plantin en Moretuslei – bij geen van hen stond een adreswijziging vermeld – waarvan we tot dusver konden achterhalen dat ze werden gedeporteerd, waren er tegen einde 1942 reeds 263 à 298 opgepakt.

25 O.m. MAXIME STEINBERG & LAURENCE SCHRAM, "Mechelen-Auschwitz: de vernietiging van Joden en zigeuners van België 1942-1944", in WARD ADRIAENS, MAXIME STEINBERG, LAURENCE SCHRAM, PATRICIA RAMET, ERIC HAUTERMAN & ILSE MARQUENIE, *Mecheln-Auschwitz*, Dl. I : *De vernietiging van de Joden en zigeuners van België*, Mechelen/Brussel, 2008, p. 99-100; Informatie Laurence Schram, 7.7.2010, waarvoor dank. Van de 63 'OT-Joden' uit de Plantin en Moretuslei werden er 53 gedeporteerd. De overige tien waren er meestal in geluk te ontsnappen.

Mede gelet op de schaduw, het bottende boompje en de neergelaten rolluiken dateert de opname uit een vroege lente – maart/april – in de morgen. Indien we ervan uitgaan dat de foto niets met de ‘pogrom’ van april 1941 te maken heeft – het ‘vervoer’ van Joden in die context zou een volstrekt nieuw feit zijn in de geschiedenis van de Jodenvervolging in België en de fotograaf verwijst, als gezegd, met geen letter naar deze foto –, zou het kunnen om een transport van Joden gaan, in het kader van de *Arbeitseinsatz* in het ‘Oosten’. Indien dat laatste het geval is, zou de foto uit 1943 of 1944 dateren. Het tijdstip van de deportatie van Finghermans vrouw en kinderen laat ons met enige stelligheid toe te besluiten dat de foto dan uit 1943 dateert. Het huis nummer 52 was geen eigendom van de familie Fingherman-Obrijan, zodat het na hun deportatie opnieuw te huur werd aangeboden. Werd de foto in maart/april 1943 genomen? Dan zou het om opgepakte Joden voor konvooi XX kunnen gaan, dat op 19 april van dat jaar vertrok. Dat konvooi bevatte minstens elf Joden die hun officieel adres in de Plantin en Moretuslei hadden²⁶. Of ze er toen nog woonden is een andere zaak. De mensen op de foto hoeven trouwens niet *per se* uit de Plantin en Moretuslei afkomstig te zijn. Het kan hier ook om een verzamelpunt

gaan. Ook dient rekening gehouden met de mogelijkheid dat Joden uit andere straten in de Plantin en Moretuslei waren ondergedoken²⁷.

De analyse van foto’s als deze toont de moeilijkheid aan waarmee historici worden geconfronteerd en waarbij elke lichtzinnigheid of overhaaste conclusie uit den boze is. Er is geen enkel sluitend bewijs dat het hier inderdaad om een ‘Jodentransport’ gaat. Wat de foto dan wel weergeeft is een al even groot raadsel. Gezien de omslag waarin de foto zich bevindt, mogen we nochtans veronderstellen dat het gerecht de foto beschouwde als een getuigenis van “daden door de vijand of door zijn handlangers tijdens de bezetting gepleegd”. Het naoorlogs gerecht deed blijkbaar geen nader onderzoek. Ons onderzoek loopt verder²⁸.

* LIEVEN SAERENS (°1958) is doctor in de geschiedenis (KU Leuven, 1999) en sinds 2002 onderzoeker bij het SOMA.

Afkortingen

A-G Auditoraat-Generaal, Brussel
JMDV Joods Museum van Deportatie en Verzet, Mechelen

²⁶ JMDV : Jodenregister.

²⁷ Stippen we ook aan dat we enkel goed op de hoogte zijn van de acties van de Antwerpse Jodenjagers Felix Lauterborn, René Bollaerts en Karel Janssens. Zij kwamen na de oorlog voor het gerecht. Jodenjager Gustaaf Vanniesbecq, die vaak met anderen opereerde, kon naar het buitenland vluchten. En Jodenjagers Joris Wiethase en Pol Martens sneuvelden respectievelijk aan het oostfront en in Nederland. Zij hadden misschien belangrijke informatie kunnen geven over razzia’s in de Plantin en Moretuslei; maar ook in belendende straten.

²⁸ De foto wordt, samen met andere foto’s betreffende de Jodenvervolging, ook opgenomen en besproken in DIRK MARTIN & LIEVEN SAERENS, *Steden in oorlog. Antwerpen 1940-1945*, uitg. Meulenhof/Manteau (ter perse).